

Tomasz Kupś

Pierwsze wydanie wykładów Immanuela Kanta o moralności i religii

Uwagi biograficzne

Krzysztof Celestyn Mrongowiusz urodził się 19 lipca 1764 roku w Olsztynku (Hohenstein), jako drugie dziecko Bartłomieja Mrongowiusza (1730-1800) oraz Juliany Estery z domu Weber (1734-1804). Bartłomiej Mrongowiusz zajmował wówczas w Olsztynku urząd pastora oraz rektora miejscowej szkoły parafialnej, do czego uprawniało go wykształcenie odebrane w Królewcu, najpierw w gimnazjum, a później na Uniwersytecie. Ojciec Krzysztofa Celestyna pierwotne nazwisko rodowe „Mronga” bądź „Mrąga” zastąpił z czasem występującą już w XVII wieku w Prusach zlatynizowaną formą „Mrongovius”¹. Krzysztof Celestyn rozpoczął naukę od prowincjonalnej szkoły w Zalewie koło Morąga, do której w latach 1777-1780 uczęszczał wraz z młodszym bratem Karolem. Szkoła w Zalewie, od XVI wieku pozostająca pod nadzorem Uniwersytetu Królewieckiego, przygotowywała przyszłych teologów oraz urzędników.

Po trzech latach elementarnej edukacji Krzysztof Celestyn, podobnie jak wcześniej uczynił to jego ojciec, udał się do Królewca,

¹ Materiału biograficznego dostarcza przede wszystkim obszerne opracowanie Wiesława Bieńkowskiego: *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855. W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1983. Por. także: *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, red. W. Pniewski, Gdańsk 1933. Notatki biograficzne w opracowaniu W. Bieńkowskiego są ponadto zamieszczone w *Polskim słowniku biograficznym*, t. XXII, Warszawa 1977, s. 190-195, *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Wrocław 1971, s. 285-286 oraz w *Słowniku pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Lódź 1972, s. 610.

To masz Kupś

Die erste Ausgabe der Vorlesungen von Immanuel Kant über Religion und Moral

Einige Bemerkungen zur Biografie

Krzysztof Celestyn Mrongowiusz ist am 19. Juli 1764 in Olsztyn (Hohenstein) als zweites Kind von Bartłomiej Mrongowiusz (1730-1800) und Juliana Estera geb. Weber (1734-1804) zur Welt gekommen. Bartłomiej Mrongowiusz war zu jener Zeit Pastor in Hohenstein und zugleich Rektor der Pfarschule, wozu ihn seine Ausbildung befugte, die et in Königsberg - zuerst am Gymnasium und später an der Universität - genossen hat.

Der Vater von Krzysztof Celestyn ersetzte die ursprüngliche Form des Familiennamens „Mronga“ bzw. „Mrąga“ durch die bereits im 17. Jh. in Preußen auftretende lateinische Form „Mrongovius“¹. Krzysztof Celestyn begann seine Ausbildung in der Provinzschule in Zalewo bei Morąg und besuchte diese in den Jahren 1777—1780 gemeinsam mit seinem jüngeren Bruder Karol. Die Schule in Zalewo, die seit dem 16. Jh. unter der Aufsicht der Universität Königsberg stand, bildete zukünftige Theologen und Beamte aus.

Nach drei Jahren Grundausbildung, ging Krzysztof Celestyn, ähnlich wie vorher auch schon sein Vater, an die Universität

¹ Bibliographisches Material liefert vor allem die umfangreiche Bearbeitung von Wiesław Bieńkowski: *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855- W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1983. Vgl. auch : *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, (Red.) W Pniewski, Gdańsk 1933. Biografische Angaben in der Bearbeitung von W Bieńkowski sind überdies auch in *Polski słownik biograficzny*, Bd. 22, Warszawa 1977, S. 190-195, *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Wrocław 1971, S. 285-286 und in *Słownik pracowników książki polskiej*, (Red.) I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, S. 610, zu finden.

by w roku 1770 zapisać się do szkoły katedralnej na Knipawie. Szkołą tą kierował wówczas Jerzy Krzysztof Pisański, wybitny uczyony, z pochodzenia Mazur, znawca języka polskiego i łaciny, wykładowca egzegetyki, apologetyki i historii kościoła na Uniwersytecie Królewieckim. Języka polskiego uczono wówczas w Królewcu dość powszechnie. Było to konieczne, gdyż wielu ewangelików zamieszkujących południe kraju, tak zwanych Mazurów, mówiło po polsku, a liczni z nich w ogóle nie znali niemieckiego. W czasie studiów Mrongowiusza języka polskiego uczono w Królewcu w przykościelnej szkole ewangelickiej na Grobli Kamiennej w kościele św. Mikołaja, w wielu szkołach prywatnych oraz przy kościele parafialnym w polskiej szkole katolickiej prowadzonej przez jezuitów. Również w Collegium Fridericianum oraz na Uniwersytecie Królewieckim istniał specjalny lektorat polski, a od 1728 roku Seminarium Polskie (początkowo działające nieoficjalnie, z prywatnej inicjatywy studentów) kształcające polskojęzycznych teologów ewangelickich.

Po ukończeniu dwuletniej nauki w gimnazjalnych klasach szkoły katedralnej i pomyślnym zdaniu egzaminów, w wieku osiemnastu lat, 21 marca 1781 roku Krzysztof Celestyn Mrongowiusz został immatrykulowany na uniwersytecie Królewieckim jako „*Studiosus theologiae*”. Wpis na listę studentów Uniwersytetu Królewieckiego z roku 1781 roku brzmi: „*Mrongovius Christoph. Coelestin., Hohenst[ein]. Boruss.*”². Na szczególną uwagę zasługuje data immatrykulacji, wynika z niej bowiem, że Mrongowiusz rozpoczął studia w Albertynie w okresie, na który przypada szczyt aktywności twórczej Immanuela Kanta. Studia, przerywane koniecznością udzielania korepetycji, Mrongowiusz kontynuował przez osiem lat. Kształcił się zwłaszcza w dziedzinie teologii oraz

² G. Erler, *Die Matrikel der Universität Königsberg i. Pr.*, Bd. II, Leipzig 1911.

Königsberg, und 1770 meldete er sich in der Domschule in Kneiphof an. Diese Schule wurde damals von Jerzy Krzysztof Pisański geleitet, einem Gelehrten von Rang, masurischer Abstammung, einem Kenner der polnischen und lateinischen Sprache, einem Lehrbeauftragten der Königsberger Universität im Bereich der Exegese, Apologetik und Kirchengeschichte.

Zu jener Zeit war es in Königsberg recht üblich, dass die polnische Sprache unterrichtet wurde. Das war aus dem Grunde notwendig, weil viele Evangelische aus dem südlichen Teil des Landes, die sog. Masuren, polnisch sprachen und viele von ihnen überhaupt kein Deutsch konnten.

Während der Studienzeit von Mrongowiusz wurde die polnische Sprache in Königsberg in einer evangelischen Kirchenschule unterrichtet und zwar in der St. Nikolai Kirche am Steindamm, aber auch in vielen Privatschulen sowie an der polnischen, katholischen Pfarrschule, die von den Jesuiten geleitet wurde. Ebenfalls am Collegium Fridericianum und an der Königsberger Universität wurde Polnisch unterrichtet. Ab 1728 gab es dann das Polnische Seminar (anfangs inoffiziell als Privatinitiative von Studenten), welches polnischsprachige evangelische Theologen ausbildete.

Nach Abschluss eines zweijährigen Besuches von einem Gymnasium, dann einer Domschule sowie erfolgreich abgelegter Prüfungen wurde Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1781, im Alter von 21 Jahren an der Königsberger Universität als „*Studiosus theologiae*“ immatrikuliert. Die Eintragung in die Studentenliste der Königsberger Universität von 1781 lautet: „*Mrongovius Christoph. Coelestin., Hohenst[ein]. Boruss.*“². Besondere Beachtung verdient das Datum der Immatrikulation, es weist nämlich darauf hin, dass Mrongowiusz sein Studium an der Albertina zu jener Zeit begann, auf die der Höhepunkt der schöpferischen Aktivität von Immanuel Kant fällt. Sein Studium, das manchmal durch die Notwendigkeit des Erteilens von Nachhilfestunden unterbrochen

² G. Erler, *Die Matrikel der Universität Königsberg i. Pr.*, Bd. II, Leipzig 1911.

filologii, nie ulega wątpliwości, że uzyskał też wykształcenie filozoficzne, między innymi słuchając wykładów Kanta³.

Dzięki studiom gruntownie przyswoił sobie polski język literacki; nauczył się rosyjskiego i czeskiego, a także opanował grekę, łacinę, hebrajski, francuski i angielski. Po ukończeniu nauki na uniwersytecie, w roku 1790 podjął pracę jako nauczyciel języka polskiego oraz greki w Collegium Fridericianum (a zarazem w szkole katedralnej na Knipawie, jako tak zwany „Schulkollege”). Brak odpowiednich materiałów do nauki języka polskiego skłonił go do opracowania własnego podręcznika, którego pierwsza edycja ukazała się nakładem Daniela Krzysztofa Kantera już w roku 1794.

W 1797 roku Mrongowiusz opuścił Królewiec i osiedlił się w Gdańsku, gdzie objął posadę lektora języka polskiego w Gimnazjum Akademickim, a po spełnieniu przewidzianych prawem formalności, rozpoczął pracę jako pastor w parafii ewangelickiej przy kościele Św. Anny. Z Gdańskiem związał się na stałe, choć w roku 1806 miał miejsce epizod, który mógł realnie wpłynąć na zmianę jego miejsca zamieszkania. Tadeusz Czacki wystąpił do Mrongowiusza z propozycją objęcia posady profesora greki oraz bibliotekarza w Gimnazjum Krzemienieckim. Zachowana korespondencja ujawnia żywe zainteresowanie tym stanowiskiem, zamiar przenosin nie ziścił się jednak z powodów raczej od Mrongowiusza niezależnych⁴.

³ Odnośnie do systemu kształcenia uniwersyteckiego w Królewcu za czasów Kanta por. M. Żelazny, *Kantowska idea uniwersytetu*, [w:] I. Kant, *Spór fakultetów*, Toruń 2003.

⁴ Plany te przekreślił niechętny wobec Mrongowiusza G. E. Grodek, wpływowa postać ówczesnej oświaty. Por. K. Mężyński, *K. C. Mrongowiusz jako kandydat na profesora gramatyki powszechnej języków słowiańskich w Gimnazjum Krzemienieckim. (Nieznane listy Mrongowiusza do G. E. Gródka)*, [w:] *Rocznik Gdański*, t. 21 (1962).

werden musste, dauerte insgesamt acht Jahre. Er studierte vorwiegend Theologie und Philologie, es unterliegt jedoch keinem Zweifel, dass er ebenfalls eine philosophische Ausbildung genossen hat, u. a. durch das besuchen der Vorlesungen von Kant³.

Dank seinem Studium gewann er eine gute Kenntnis der polnischen Hochsprache, beherrschte das Russische und Tschechische, lernte Griechisch, Latein, Hebräisch, Französisch und Englisch. Nach Abschluss seines Universitätsstudiums nahm er im Jahre 1790 die Tätigkeit als Lehrer für Polnisch und Griechisch am Collegium Fridericianum auf (zugleich auch in der Domschule in Kneiphof als sog. „Schulkollege“). Das Fehlen an entsprechenden Unterrichtsmaterialien zur Vermittlung der polnischen Sprache bewog ihn zur Bearbeitung eines eigenen Lehrbuches, dessen erste Ausgabe bereits 1794 von Daniel Krzysztof Kanter verlegt worden ist.

1797 verlässt Mrongowiusz Königsberg und lässt sich in Danzig nieder, wo er das Lehramt eines Polnischlehrers am Akademischen Gymnasium übernimmt. Nach Abschluss jeglicher Formalitäten, trat er dann auch das Predigeramt in der evangelischen Gemeinde der St. Anna Kirche an. Mit Danzig blieb er dann auch verbunden, obwohl es im Jahre 1806 eine Episode gab, die einen Wohnortwechsel verursachen. An Mrongowiusz wandte sich nämlich Tadeusz Czacki mit dem Vorschlag einer Professorenstelle für Griechisch und zugleich einer Bibliothekarstelle in Krzemieniec. Aus dem überlieferten Briefwechsel geht deutlich hervor, dass Mrongowiusz ernsthaft an diesem Vorschlag interessiert war. Das Vorhaben ist jedoch nicht zustande gekommen aus Gründen, auf die Mrongowiusz keinen Einfluss hatte⁴.

³ Zum Bildungssystem an der Königsberger Universität zu Kants Zeiten vgl. M. Żelazny, *Kantowska idea uniwersytetu*, [in:] I. Kant, *Spór fakultetów*, Toruń 2003.

⁴ Diese Pläne wurden von G. E. Grodek zunichte gemacht, der Mrongowiusz gegenüber feindlich gesinnt war und zu jener Zeit im Bildungsbereich ziemliche Einflüsse hatte. Vgl. K. Mężyński, *K. C. Mrongowiusz jako kandydat na profesora gramatyki powszechnej języków*

7 kwietnia 1742 roku Mrongowiusz pisze do Fryderyka Wilhelma IV piękny i mądry list, w którym uzasadnia konieczność propagowania nauki języka polskiego wśród polskiej ludności zamieszkującej Prusy, posługując się argumentem, że w przeciwnym razie ludność ta słabo znająca język niemiecki nie będzie mogła aktywnie uczestniczyć w mszy świętej⁵.

⁵ Treść listu w polskim przekładzie podają za: W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, wyd. cyt., s. 210-211:

„Najjaśniejszy, Najwielmożniejszy Królu!
Najczcigodniejszy Monarcho i Panie!

Siedemdziesięcioletni starzec ośmiela się zbliżyć ze czcią do tronu Waszego Królewskiego Majestatu.

W nieszczęsnym 1806 roku polecone mu było udzielać nauki języka polskiego królewskiemu następcy tronu podczas pobytu tegoż w Gdańsku. Zamiar ten, z powodu nagłej, żalostnej zmiany ówczesnych warunków, został udaremniony. Jednakże ten przyrzeczony mu zaszczyt stał się dla niego potężnym bodźcem do poświęcenia się studiom - uznawanej wtedy za ważną - mowy, które jej poznanie mogłoby ułatwić.

wynikiem tych usiłowań był, poza polską gramatyką, słownik niemiecko-polski wydany w 1823 roku, którego egzemplarz pozwolił sobie tenże przesłać Majestatowi Śp. Króla, wysyłka drugiego, najnowszego wydania z 1837 roku, została ówczesnie udaremniona z powodu wypadku śmierci w jego rodzinie, stąd też tenże ośmiela się obecnie przedłożyć u stóp swego Drogiego Ojca Kraju.

Niech mu przy tej sposobności wolno będzie złożyć na ojcowskim sercu Najjaśniejszego Majestatu świętą sprawę boleśnie uciśnionego języka ojczystego, szczególnie jego polsko-ewangelickich rodaków.

Od czasu, kiedy nowo mianowani radcy regencyjni z tak nieumiarkowanym zapałem rozpoczęli germanizację kładąc nacisk na to, aby dzieci biednych polskich wieśniaków w żaden sposób nie uczyły się po polsku, a tylko po niemiecku - zazwyczaj bez zrozumienia tego, co czytają - i od czasu, kiedy uczenie się Dziesięciorga Przykazań Bożych, wiary i modlitwy Pańskiej w mowie ojczystej jakby wprost karą było zabronione, wyrażają się półpoganie, niemal nic o Bogu i jego świętym słowie nie wiedzący. Bo jeśli nauczycielowi religii trudno jest wnikać do serca ludzkiego, nawet za pomocą ojczystego języka, głęboko w duszy tkwiącego, to jakże ma być to możliwe prowadzić serca do dobrego przy pomocy obcych, zaledwie w pół zrozumiałych dźwięków mowy?

Am 7. April schreibt Mrongowiusz an Friedrich Wilhelm IV. einen wunderschönen und klugen Brief, in dem er die Notwendigkeit der Verbreitung des Unterrichts der polnischen Sprache unter der polnischen Bevölkerung von Preußen begründet, indem er sich des Arguments bedient, dass widrigenfalls die polnische Bevölkerung, wegen schwacher Kenntnis der deutschen Sprache, nicht an der heiligen Messe teilnehmen können⁵.

słowańskich w Gimnazjum Krzemienieckim. (Nieznane listy Mrongowiusza do G. E. Gródka), [in:] Rocznik Gdański, Bd. 21 (1962).

⁵ Den Briefinhalt gebe ich an, nach: *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, a. a. O., (Red.) W. Pniewski, a. a. O., S. 135-137.

Allerdurchlauchtigster, Großmächtigster König!
Allernädigster König und Herr!

Ein 78-jähriger Greis erküht sich, dem Throne Ew. Königlichen Majestät mit Devotion sich zu nähern.

In dem verhängnisvollen Jahre 1806 war demselben der Auftrag geworden, die Königlichen Prinzen bei Hochdero Aufenthalte zu Danzig in der polnischen Sprache zu unterrichten. Durch den plötzlichen traurigen Umschwung der damaligen Verhältnisse wurde diese Absicht vereitelt. Jedoch war die ihm zuedacht gesonnen, wie das Studium dieser, damals für wichtig erachteten Sprache eraußer der polnischen Grammatologie, das im Jahre 1823 erschienene deutsch-polnische Handwörterbuch, wovon derselbe an des Hochseligen Königs Majestät ein Exemplar nach Berlin einzuschicken sich erlaubte; die zweite neueste Auflage von a. 1837 wurde er durch einen Trauerfall in seiner Familie verhindert, sofort einzureichen und erküht sich jetzt, dieselbe zu den Füßen seines teuern Landesvaters zu legen.

Vielleicht wird es ihm gestattet sein, bei dieser Gelegenheit die heilige Sache der hartbedrängten Muttersprache, insbesondere seiner evangelischen Landsleute polnischer Zunge an Ew. Majestät landesväterliches Herz zu legen.

Seitdem die neueingesetzten Regierungsschulräte das Germanisieren mit so ungemessenem Eifer zu betrieben angefangen haben, daß sie darauf dringen, die Kinder armer polnischer Landleute sollen durchaus nicht mehr polnisch, sondern bloß deutsch lesen lernen, - gewöhnlich ohne zu verstehen, was sie lesen, - und seitdem die Erlernung der zehn Gebote Gottes, des Glaubens, und des Vaterunsers in der Muttersprache so gut wie verpönt ist, so entstehen dadurch halbe Heiden, die von Gott und von seinem heiligen Worte fast nichts wissen. Denn wenn es schon eine schwere Aufgabe

W późniejszym okresie życia Mrongowiusz powrócił do działalności translatorskiej. Opublikował przekłady dzieł Ksenofonta, Teofrasta, Epikteta, Homera. Wiadomo, że pracował nad tłumaczeniem Platońskiego *Fedona*, które nie zachowało się. Wreszcie, rok przed śmiercią, opublikował będący przedmiotem naszego zainteresowania unikatowy przekład wykładów Immanuela Kanta o religii oraz moralności.

Zmarł rok po publikacji *Rozprawy filozoficznej...*, 3 lipca 1855 roku w Gdańsku.

Żarliwa część ludu gorące, a nawet gorzkie łzy wylewa nad przepaścią, wytwarzającą się w życiu uczuciowym i rodzinnym wskutek narzucania języka niemieckiego. Podpisany miał w ciągu swego długiego żywota, z którego osiem lat działał w szkole w Królewcu, a czterdzieści cztery jako kaznodzieja w Gdańsku, dość sposobności nasłuchać się z głęboką żałością lamentów swoich ziomków, Mazurów, na gwałtowne narzucanie im języka niemieckiego. Nie mógłby też zejść do grobu ze spokojem, dobrym sumieniem, gdyby swojego bólu i współczucia, tymi stosunkami spowodowanych, przedtem nie wynurzył przed tronem Najjaśniejszego Majestatu.

Ufny, że Wasz Królewski Majestat z właściwą mu dobrocią i łaskawością raczy usłyszeć jego słaby głos, najgłębszą czią Waszego Królewskiego Majestatu mego najłaskawszego Monarchy i Pana najpokorniejszy poddany.

Mrongovius
polsko-ewangelicki kaznodzieja kościoła
Św. Anny, były lektor języka polskiego
tutejszego Gimnazjum"

In seinem späteren Leben wandte sich Mrongowiusz wieder der Übersetzungsarbeit zu. Er veröffentlichte Übersetzungen von Theophrastos, Epiktet und Homer. Es ist auch bekannt, dass er an der Übersetzung des Platonschen *Phaidon* gearbeitet hat, die jedoch verlorengegangen ist. Schließlich, ein Jahr vor seinem Tode, veröffentlichte er seine einzigartige Übersetzung der Kantschen Vorlesungen über Religion und Moral, die den Gegenstand unseres Interesses ausmacht.

Er starb am 3. Juli 1855, nach der Veröffentlichung der *Rozprawa filozoficzna...*

für den Religionslehrer ist, selbst mittelst der tief im Gemüte wurzelnden Muttersprache, an das menschliche Herz zu kommen - wie sollte es denn möglich sein, durch fremde, kaum halbverstandene Sprachtöne die Herzen zum Guten zu lenken?

Der fühlende Teil des Volkes weint heiße, ja bittere Tränen über die Kluft, welche durch das Aufdrängen der deutschen Sprache in dem Gemüts- und Familienleben gerissen wird. Der unerzeichnete hat während eines langen Lebens, von dem er 8 Jahre im Schulamte zu Königsberg und 44 Jahre im Predigtamte zu Danzig gewirkt, oft Gelegenheit gehabt, das Jammer seiner Landesleute, der Masuren, über den deutschen Sprachzwang mit tiefer Wehmut anzuhören. Er würde nicht mit der Ruhe eines guten Gewissens von dem Leben scheiden können, wenn er nicht noch vorher sein schmerzliches Mitgefühl über diese Zustände vor Ew. Königl. Majestät erhabenem Throne ausgeschüttet hätte.

Geruhen Ew. Königl. Majestät mit gewohnter Huld auf seine schwache Stimme zu hören.

In tiefer Erfurcht ersterbe Ew. Königl. Majestät meines allergnädigsten Königs und Herrn alleruntertänigster Knecht.

Mrongovius,

evangelisch-polnischer Prediger an der
St. Annen-Kirche, ehemaliger Lektor
der polnischen Sprache am hiesigen Gymnasium.

Danzig, den 7ten April 1842.

Rozprawa filozoficzna o religii i moralności...
w polskim piśmiennictwie filozoficznym

Piśmiennictwo polskie dostarcza kilku zaledwie, dość wątpliwej rzetelności informacji o znaczeniu edycji Mrongowiusza w recepcji filozofii Kanta. Powtarza się w nich przekonanie, że tłumacz i wydawca musiał być w jakiś sposób zafascynowany osobą swego mistrza. Świadczą o tym nieliczne, rozsiane w piśmiennictwie Mrongowiusza bezpośrednie deklaracje. I tak na przykład w przedmowie do pierwszego wydania słownika polsko-niemieckiego umieszczona została charakterystyczna uwaga, w której, uzasadniając swe własne zabiegi o popularyzację idei nauczania języka polskiego, Mrongowiusz powołuje się na Kanta jako obrońcę języków narodowych: „Der streng tugendhafte, die heiligen Rechte der Menschheit ehrende Philosoph Kant schrieb eine lehrreiche Vorrede dazu”⁶.

Genezę przystąpienia do tłumaczenia i wydania interesującego nas przekładu krótko lecz w miarę wyczerpująco wyjaśnia w przedmowie sam wydawca:

„Za czasów panowania Fryderyka Wielkiego, Króla Pruskiego żył w Królewcu szanowny Imanuel Kant, Profesor filozofii, który młodzieży akademickiej dawał lekcye, między innymi i w nauce o religii naturalnej i moralności. Jego ustne wykłady bywały przez niektórych słuchaczy z posłuchu spisywane. Z takich skoropisów

⁶ „Rygorystycznie cnotliwy, poważający święte prawo ludzkości filozof Kant napisał do tego [działa] pouczającą przedmowę”. Chr. Co. Mrongovius, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany. Ausfuhrliches polnisch-deutsches Wörterbuch kritisch erab. von Christoph Cölestin Mrongovius, Königsberg in Preussen 1835*, s. VI. Mrongowiusz powołuje się tutaj na przedmowę napisaną przez Kanta do *Lithauisches Wörterbuch* Mielkego z roku 1800. Por. A. Wojtkowski, *K. C. Mrongowiusz (1764-1855)*, [w:] *Zapiski Historyczne*, t. 21 (1955), z. 3/4, s. 90.

Die Philosophische *Abhandlung über Religion und Moral...* im polnischenphilosophischen Schrifttum

Das polnische Schrifttum liefert eigentlich nur einige, dabei durchaus nicht genügend tedliche Informationen über die Bedeutung der Veröffentlichung von Mrongowiusz für die Rezeption der Philosophie Kants. Es tritt immer wieder die Überzeugung auf, dass der Übersetzer und Herausgeber von der Person seines Meisters durchaus fasziniert sein musste. Davon zeugen auch einige Stellen in den Schriften von Mrongowiusz, wo diese Faszination explizit ausgedrückt wird. Und so z. B. wurde das Vorwort zur ersten Ausgabe des polnisch-deutschen Wörterbuches mit einer charakteristischen Bemerkung versehen, in der sich Mrongowiusz, seine eigenen Bemühungen um die Popularisierung des Unterrichts der polnische Sprache begründend, auf Kant als Verfechter des Rechts auf Nationalsprachen beruft: „Der streng tugendhafte, die heiligen Rechte det Menschheit ehrende Philosoph Kant schrieb eine lehrreiche Vorrede dazu“⁶.

Die Gründe, die für die Entstehung der uns interessierenden Übersetzung entscheidend waren, erklärt der Herausgeber selber folgendermaßen:

„Zur Zeit det Regierung Friedrich des Großen, des preussischen Königs, lebte in Königsberg der geehrte Immanuel Kant, Professor der Philosophie, welcher der akademischen Jugend Lehrstunden gegeben hat, unter anderem auch in der Wissenschaft der natürlichen Religion und Moral. Seine mündlichen Vorlesungen wurden von einigen Zuhörern nach gehör nachgeschrieben. Aus solchen Handschriften entstand das votliegende Werkchen, das ich jetzt

⁶ Chr. Cö. Mrongovius, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany. Ausfürliches polnisch-deutsches Wörterbuch kritisch erab. von Christoph Cölestin Mrongovius*, Koenigsberg in Preussen 1835, S. VI. Mrongowiusz beruft sich hier auf Kants Vorwort zum *Lithauischen Wörterbuch* von Mielke aus dem Jahre 1800. Vgl. A. Wojtkowski, *K. C. Mrongowiusz (1764-1855)*, [in:] *Zapiski Historyczne*, Bd. 21 (1955), H. 3/4, S. 90.

utworzyło się niniejsze dziełko, które ja teraz spolszczone szanownej Publiczności jako drogi skarb ofiaruję.”⁷

Przypominając wzmianki, jakie na temat *Rozprawy filozoficznej...* spotykamy w piśmiennictwie polskim na wstępie zweryfikujmy zawarte w nich błędne hipotezy. W krótkiej notatce poświęconej Mrongowiuszowi w *Encyklopedii Orgelbranda* (1900 r., t. 10, s. 332) pisze się na temat *Rozprawy filozoficznej...* podając tytuł „Kanta nauka o religii i moralności”. Dopiero po tej informacji wymienia się, wyraźnie oddzielone, dokonane przez Mrongowiusza tłumaczenia. Czytając notatkę można więc odnieść fałszywe wrażenie, że Mrongowiusz nie jest autorem przekładu, ale traktatu na temat Kantowskiej religii i moralności. Błąd ten wynika z niedokładnego przytoczenia długiego tytułu dzieła, który przywołany w całości wykluczyłby taką błędną interpretację.

Nieco obszerniejsza informacja na temat *Rozprawy filozoficznej...* została zamieszczona przez Piotra Chmielowskiego w Przeglądzie Filozoficznym z 1904 roku. Zawiera ona specyficzną hipotezę dotyczącą genezy przekładu. Przywołajmy treść tej notatki w całości:

„Dotychczas nie wyjaśniono, z jakiego-to tekstu przekład został dokonany, gdyż wśród drukowanych dzieł Kanta są pokrewne powyższej „Rozprawie” treścią, ale niema zupełnie odpowiedniej. Tłumacz zaznaczył tylko, że miał „skoropisy”, to znaczy notatki z wykładów Kanta o tym przedmiocie i na ich podstawie pracy swej dokonał, ale nie wyłącza, kto owe skoropisy robił, ani też, czy one po niemiecku były kiedy drukowane. Z tego powodu ośmielam się uczynić przypuszczenie, które da się może kiedyś ściśle uzasadnić. Tłumaczem owej rozprawy był wielce zasłużony dla oświaty pol-

⁷ *Rozprawa filozoficzna o religii i moralności* miana przez Imanuela Kanta a na język polski przełożona przez Mrongowiusza, *Kaznodzieję przy Kościele Św. Anny, i Kawalera Orderu Orła Czerwonego IV. Klasy*, Gdańsk 1854, s. III.

auf polnisch übersetzt dem verehrten Publikum als teuren Schatz darbierte."⁷

Zunächst sollten die falschen Hypothesen, die bezüglich der *Philosophischen Abhandlung...* im polnischen Schrifttum anzutreffen sind, hier verifiziert werden. In einer kurzen Angabe, die über Mrongowiusz in der *Encyklopedia Orgelbranda* (1900 r., Bd. 10, S. 332) erschienen ist, wird die *Philosophische Abhandlung* genannt, wobei der Titel folgendermaßen angegeben wird: „Kants Lehre über Religion und Moral“ („Kanta nauka o religii i moralności“). Erst nach dieser Titelangabe wird deutlich auf die Tatsache hingewiesen, dass es sich um eine Übersetzung von Mrongowiusz handelt. Man kann also den falschen Eindruck gewinnen, dass Mrongowiusz nicht der Übersetzer ist, sondern der Autor eines Traktats über die Kantsche Lehre zur Religion und Moral. Dieser Fehler ergibt sich daraus, dass der lange Titel des Werkes ungenau genannt wird; eine wörtliche Titelangabe würde eine derartig irrtümliche Interpretation ausschließen.

Eine etwas ausführlichere Information über die *Philosophische Abhandlung* gibt Piotr Chmielowski in „Przegląd Filozoficzny“ aus dem Jahre 1904. Dort ist eine ganz besondere Hypothese über die Entstehung der Übersetzung vorhanden. Sie sei hier im Ganzen zitiert:

„Bisher ist nicht geklärt worden, welcher Ausgangstext bei der Übersetzung benutzt wurde, denn unter Kants gedruckten Texten gibt es einige, die der Abhandlung verwandt sind, keinen jedoch, der mit ihr identisch wäre. Der Übersetzer hat nur Vermerkt, dass er Handschriften benutzt habe, d.h. Notizen aus Kants Vorlesungen zu diesem Sachverhalt, auf Grund welcher er seine Arbeit geleistet hat. Er verrät jedoch nicht, wer diese Notizen angefertigt hatte und auch nicht, ob sie jemals in deutscher Sprache gedruckt worden waren. Aus diesem Grunde

⁷ *Rozprawa filozoficzna o religii i moralności miana przez Imanuela Kanta a na język polski przełożona przez Mrongowiusa, Kaznodzieję przy Kościele Św. Anny, i Kawalera Orderu Orła Czerwonego IV Klasy, Gdańsk 1854, S. III.*

skiej w Prusiech kaznodzieja luterkański Celestyn Mrongowius, autor śpiewników, gramatyk, słowników, drukowanych w Królewcu lub Gdańsku. Urodził on się na Pomorzu w r. 1764; mógł zatem jako 20-letni młodzian słuchać wykładów Kanta o religii i moralności, i to za najświetniejszych czasów jego profesury, po wydaniu „Krytyki czystego rozumu” i „Prolegomenów”; mógł robić sam „skoropisy”, potem je na język polski przetłumaczył dla własnego użytku i chcąc, ażeby nie zginęły i żeby innym ku nauce posłużyły, ogłosił je drukiem jako 90-letni starzec w r. 1854, t.j. na rok przed swą śmiercią. Gdyby się stwierdziło dokumentami, że Mrongowius był istotnie słuchaczem Kanta, i gdyby się okazało, że *wykłady* tegoż o religii i moralności nie zostały po niemiecku dotąd drukiem ogłoszone z czyichś notatek: toby wyjątkowo literatura polska przechowała dla niemieckiej cząstkę spuścizny po wielkim filozofie. Język przekładu jest wogóle czysty, tylko upstrzony neologizmami takimi, jak: „szkodoradość”, „człokolubość”, „nienajrzliwość” i t.p.”⁸

Chmielowski słusznie zauważa, że publikacja Mrongowiusza nie stanowi dokładnego przekładu żadnego znanego dzieła Kanta. Ten zasłużony dla krzewienia kantyzytu intelektualista, autor pierwszego przekładu *Krytyki czystego rozumu* na język polski, nie sięgnął niestety do wydania wykładów z filozofii religii opubli-

⁸ P. Chmielowski, *Kant w Polsce*, [w:] Przegląd Filozoficzny, 1904, zeszyt 3, s. 382-383. Zob. też: M. Żelazny, *Referat Piotra Chmielowskiego „Najdawniejsze wiadomości o E. Kancie w piśmiennictwie naszym”*, [w:] Ruch Filozoficzny, 2005, nr 1.

wage ich eine Vermutung aufzustellen, die vielleicht einmal bestätigt werden kann. Der Übersetzer jener Abhandlung war der große Verdienste an dem polnische Schulwesen in Preußen habende, evangelische Prediger Celestyn Mrongowiusz, Autor von Liederbüchern, Grammatiken, Wörterbüchern, die in Königsberg und Danzig gedruckt worden sind. Er ist in Pommern geboren, konnte daher als 20-jähriger Jüngling Kants Vorlesungen über Religion und Moral besucht haben, und dieses zur Blütezeit seiner Professur, nach der Veröffentlichung der „Kritik der reinen Vernunft“ und der „Prolegomena“; er konnte selbst Notizen gemacht, diese dann später für den eigenen Bedarf ins Polnische übersetzen haben, und damit sie nicht verloren gingen und anderen dienen konnten, hat er sie als 90-jähriger Greis im Jahre 1854, d.h. ein Jahr vor seinem Tode veröffentlicht. Wenn anhand von Dokumenten festgestellt werden könnte, dass Mrongowiusz tatsächlich Hörer der Kantschen Vorlesungen über Religion und Moral gewesen ist und dass diese noch nie vorher anhand der Notizen eines anderen in deutscher Sprache veröffentlicht worden sind, so bedeutete dieses: das polnische Schrifttum habe einen Teil des Nachlasses dieses großen Philosophen aufbewahrt und überliefert. Die Sprache der Übersetzung ist an sich recht sauber, abgesehen von solchen Neologismen wie „szkodoradość“ [abgeleitet von „Schadenfreude“], „człokolubość“ [abgeleitet von „Menschenliebe“], „nienajrzliwość“ [abgeleitet von „Mißgunst“] u. ä.⁸ [übers. v. T. K]

Chmielowski bemerkt treffend, dass die Veröffentlichung von Mrongowiusz keine genaue Übersetzung eines der bekannten Werke von Kant ist. Dieser für die Verbreitung des Kantschen Gedankengutes viele Verdienste habende Intellektuelle, Autor der ersten Übersetzung der *Kritik der reinen Vernunft*, hat sich leider nicht auf die Ausgabe der Kantschen Vorlesungen zur Philosophie

⁸ P Chmielowski, *Kant w Polsce*, [in:] Przegląd Filozoficzny, 1904, H. 3, S. 382-383. Siehe auch: M. Żelazny, *Referat Piotra Chmielowskiego „Najdawniejsze wiadomości o E. Kancie w piśmiennictwie naszym“*, [in:] Ruch Filozoficzny, 2005, nr 1.

kowanych przez Karla Heinricha Ludwiga Pölitza⁹, a szkoda, bo wówczas znalazłby odpowiedź na niektóre z postawionych pytań.

Władysław Pniewski w opublikowanej w 1933 roku w Gdańsku księdze pamiątkowej poświęconej Mtongowiuszowi stawia odnośnie do podstawy przekładu następującą hipotezę:

„Na zakończenie żywota daje narodowi polskiemu i jakoby testament w postaci przekładu największej podówczas mądrości ludzkiej, *Rozprawy filozoficznej o religii i moralności* Kanta. Jest to przekład notatek uniwersyteckich Mrągowjusza z lat osiemdziesiątych XVIII wieku, odpowiadających dziełu niemieckiemu p.t. *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* z r. 1763. Ponieważ jednak dzieło to nie pokrywa się ujęciem z przekładem i notatkami Mrongowjusza, można powiedzieć, literatura polska dzięki Mrongowjuszowi „przekazała dla niemieckiej części spuścizny duchowej po wielkim filozofie” (Chmielowski)¹⁰.

Ewidentna nieprawdziwość informacji zawartych w tej skądinąd pochlebnej notatce wymaga komentarza. Rozprawa *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*¹¹ (w rzeczywistości paca ta powstała wcześniej, bo w 1762 roku na konkurs ogłoszony w roku 1761) nie ma nic wspólnego z wykładami opublikowanymi przez Mrongowiusza. Jedynym uzasadnieniem tej błędnej hipotezy może być pozorne podobieństwo tytułów obu rozpraw, które zapowiadają zestawienie tematyki religijnej i moralnej. Trudno obecnie ustalić na jakiej

⁹ I. Kant, *Vorlesungen über die philosophische Religionselehre*, Leipzig 1817, wyd. II: Leipzig 1830.

¹⁰ Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855, red. W. Pniewski, wyd. cyt., s. 72.

¹¹ Wydanie polskie: I. Kant, *Rozprawa o wyraźności zasad naczelných teologii naturalnej i filozofii moralnej*, tłum. K. Rak, [w:] I. Kant, *Pisma przedkrytyczne*, Toruń 1999.

der Religion von Karl Heinrich Ludwig Pölitz⁹ gestützt, was sehr zu bedauern ist, denn sonst hätte er eine Antwort auf manche der gestellten Fragen finden können.

Was die Grundlagen der Übersetzung angeht, so stellt Władysław Pniewski in dem 1933 veröffentlichten - Mrongowiusz gewidmeten - Gedenkbuch folgende Hypothese auf:

„Zum Abschluss seines Lebens schenkt er der polnischen Nation sein quasi Testament in Form einer Übersetzung der höchsten Menschenweisheit aus jener Zeit, der *Der philosophischen Abhandlung über Religion und Moral* von Kant. Es ist die Übersetzung der Notizen von Mrongowiusz aus seiner Universitätszeit in den 80-er Jahren des 18. Jh., die der deutschen Arbeit u. d. T. *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* aus dem Jahre 1763 entsprechen. Da sich diese Arbeit in ihrer Fassung jedoch von den Notizen und der Übersetzung von Mrongowiusz unterscheidet, kann man sagen, dass das polnische Schrifttum 'dem deutschen einen Teil des geistigen Nachlasses des großen Philosophen übermittelt habe' (Chmielowski)"¹⁰ [übers, v. T. K.].

Die offensichtliche Unwahrhaftigkeit der Informationen, die diese durchaus schmeichelhafte Notiz enthält, bedarf eines Kommentars. Die Abhandlung *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*¹¹ (die schon früher entstanden ist, und zwar 1762, da sie für den 1761 bekannt gegebenen Wettbewerb bestimmt war), hat nichts mit den von Mrongowiusz veröffentlichten Vorlesungen zu tun. Die einzige Erklärung für diese falsche Hypothese kann die scheinbare Ähnlichkeit der Überschriften beider Abhandlungen sein, die eine Zusammenstellung der Themen Religion und Moral ankündigen.

⁹ I. Kant, *Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*, Leipzig 1817, Ausg. II: Leipzig 1830.

¹⁰ *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, (Red.) W Pniewski, a. a. O., S. 72.

¹¹ Polnische Ausgabe: I. Kant, *Rozprawa o wyraźności zasad naczelných teologii naturalnej i filozofii moralnej*, tłum. K. Rak, [in:] I. Kant, *Pisma przedkrytyczne*, Toruń 1999.

podstawie Pniewski przywołał w kontekście genezy tłumaczenia Mrongowiusza rozprawę nie mającą z nią żadnego związku¹².

Na podstawie wspomnienia o Mrongowiuszu opublikowanego w 39 numerze „Evangelisches Gemeindeblatt” z 1855 roku przez Michała Bogumiła Glomba, pastora w Marwałdzie, możemy dokładniej ustalić datę wydania *Rozprawy filozoficznej...*, która musiała ukazać się przed 16 sierpnia 1854 roku. Notatka ta zawiera również niewielki cytat z listu Mrongowiusza do Glomba oraz informację o zainteresowaniu *Rozprawą filozoficzną...* Oto fragment notatki:

„Ostatnim dziełem naszego Mrongowiusza, którym pragnął on wyświadczyć przysługę także polskojęzycznym teologom, jest, wspomniane już pismo: *Rozprawa filozoficzna* Kanta, która w Polsce znalazła tak wiele uznania, że w swym ostatnim liście z 16 sierpnia poprzedniego roku, donosi mi, że z Warszawy zażądano jednorazowo 400 egzemplarzy; zakończył on przedmowę następującymi słowami: «Żegnam was radosnym sercem i dziękuję Bogu, że mi pozwolił w dziewięćdziesiątym roku mego żywota doczekać ukończenia druku»¹³.

O znaczeniu, jakie Mrongowiusz przypisywał swemu tłumaczeniu świadczą również zapowiedzi publikowane w prasie już w 1853 roku: „W prospekcie z r. 1853 [Mrongowiusz - T.K.] przedstawił zamiar wydania «ważnej rozprawy filozoficznej o reli-

¹² Hipoteza ta była powtarzana między innymi w: *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, wyd. cyt., s. 285 oraz W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, wyd. cyt., s. 32. Bieńkowski podaje dokładne źródła tej informacji (tamże, s. 169).

¹³ „Das letzte Werk unseres Mr., womit er namentlich auch den Theologen polnischer Zunge einen Dienst erweisen wollte, ist die schon oben erwähnte Schrift: *Rozprawa filozoficzna* von Kant, welche in Polen so viel Beifall fand, daß, wie er untern 16. August v. J., seinem letzten Schreiben hierher, mittheilt, nach Warschau auf einmal 400 Exempl. verlangt wurden; er schließt die Vorrede dazu mit den Worten: «Nun sage ich ein Lebewohl mit fröhlichem Herzen und danke Gott, daß er mir im 90. Lebensjahre noch die Vollendung des Druckes hat erleben lassen.» *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1855, nr 39, s. 174.

Es ist heute schwer festzustellen, auf welche Quellen sich Pniewski gestützt haben mag, indem er die Übersetzung von Mrongowiusz in den Kontext einer Abhandlung bringt, die mit dieser überhaupt in keinem Zusammenhang steht.¹²

Auf Grund eines Nachrufes auf Mrongowiusz, der in der 39. Ausgabe des „Evangelischen Gemeindeblattes“ 1855 von Pastor Michał Bogumił Glomb aus Marwałd verfaßt worden ist, können wir das genaue Veröffentlichungsdatum der *Philosophischen Abhandlung...*, erschließen; sie muss am 16. August 1854 herausgegeben worden sein. Diese Notiz enthält ebenfalls ein kurzes Zitat aus einem Brief, den Mrongowiusz an Glomb geschrieben hatte, sowie eine Information, die das Interesse an der *Philosophischen Abhandlung...* betraf. Der Text lautet folgendermaßen:

„Das letzte Werk unseres Mr., womit er namentlich auch den Theologen polnischer Zunge einen Dienst erweisen wollte, ist die schon oben erwähnte Schrift: *Rozprawa filozoficzna* von Kant, welche in Polen so viel Beifall fand, daß, wie er untern 16. August v. J., seinem letzten Schreiben hierher, mittheilt, nach Warschau auf einmal 400 Exempl. verlangt wurden; er schließt die Vorrede dazu mit den Worten: «Nun sage ich ein Lebewohl mit fröhlichem Herzen und danke Gott, daß er mir im 90. Lebensjahre noch die Vollendung des Druckes hat erleben lassen».“¹³

Von der Bedeutung, die Mrongowiusz seiner Übersetzung beimaß, zeugen auch die Anzeigen in der Presse, die schon 1853 erschienen sind: „In einem Faltblatt von 1853 kündigte [Mrongowiusz - T.K.] die Absicht an «eine wichtige philosophische Abhandlung über Religion und Moral des berühmten Kant, die als Vorlesung für Studenten gehalten und von einigen in ihren Notizen festgehalten worden ist »“.¹⁴ zu veröffentlichen.

¹² Diese Hypothese wurde aufgestellt u. a. in: *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, a. a. O., S. 285 und W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, a. a. O., S. 32. Bieńkowski gibt die genauen bibliographischen Quellen dieser Angabe (S. 169).

¹³ *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1855, Nr. 39, S. 174.

¹⁴ *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, a. a. O., S. 285, vgl. W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, a. a. O., S. 32. Das Faltblatt ist

gii i moralności sławnego Kanta, mianej w prelekcjach przed młodzieżą akademicką i od kilku słuchaczy z posłuchu skoropisem kopiowanej.»¹⁴

Geneza oraz podstawa przekładu

Rozprawy filozoficznej o religii i moralności...

Ustalenie, z jakich manuskryptów oraz tekstów drukowanych Mrongowiusz korzystał podczas pracy nad przekładem *Rozprawy filozoficznej...*, stało się możliwe dzięki współczesnym badaniom źródłowym prowadzonym w 1984 roku przez prof. Wernera Starka z Philipps-Universitat w Marburgu oraz prof. Mirosława Żelaznego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu¹⁵.

Mrongowiusz w swojej przedmowie do *Rozprawy filozoficznej*. . . , jak i w prospektach zapowiadających tę publikację udziela jednoznacznych wskazówek, dotyczących podstawy tłumaczenia:

¹⁴ *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, wyd. cyt., s. 285, por. W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855*, wyd. cyt., s. 32. Wspomniany prospekt stanowi załącznik do listu Mrongowiusza z 3 sierpnia 1853 adresowanego do K. W. Wójcickiego (rkps, Biblioteka PAN Kraków, sygn. 717, k. 759). Por. także *Nowa praca Mrongoviusa*, Czas, 1853, nr 266, s. 2. W dzienniku zamieszczono anons następującej treści: „Dziewięćdziesięcioletni starzec Mrongovius w Gdańsku, który tyle przysług oddał językowi naszemu, ogłasza teraz przedpłatę na tłumaczenie ważnej rozprawy o religii i moralności, napisanej przez sławnego Kanta, a mianej w prelekcjach przed młodzieżą akademicką i od kilku słuchaczy z posłuchu skoropisem skopiowanej”. Notatka prócz szczegółów przedpłaty zawiera wymienioną niepełną listę tytułów rozdziałów zapowiadanej pracy. Zob. też: Mrongovius [Krzysztof Celestyn]: *Ogłoszenie literackie*. Gdańsk 1853 Wedelska drukarnia nadworna 8" (cm 16,5 x 24) f. nb. 1 (Informację tę podają za W. Bieńkowskim, por. tegoż, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855*, wyd. cyt., s. 216).

¹⁵ W tej części opracowania podaję fakty ustalone przez prof. W. Starka i prof. M. Żelaznego i ogłoszone drukiem w: W. Stark, M. Żelazny, *Zu Krzysztof Celestyn Mrongovius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*, [w:] *Neue Autographen und dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen* (Kant-Forschungen), hrsg. R. Brandt, W. Stark, Bd. 1, 1987 oraz M. Żelazny, *Mrongowiusz jako wydawca wykładów Kanta*, [w:] *Ruch Filozoficzny* nr 3-4/1987.

Die Entstehungsgeschichte und die Grundlage
der Übersetzung der *Philosophischen Abhandlung...*

Dank der Quellenforschungen, die 1984 von Prof. Werner Stark von der Philipps-Universität Marburg und Prof. Mirosław Żelazny von der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Toruń vorgenommen worden sind, wurde es möglich, festzustellen, welche Manuskripte und gedruckten Texte Mrongowiusz bei der Übersetzung *Philosophischen Abhandlung...* benutzt hat¹⁵.

Mrongowiusz gibt im Vorwort zur *Philosophischen Abhandlung...* wie auch in den Faltblättern, in denen ihre Veröffentlichung bekannt gegeben wird, eindeutige Hinweise zur Grundlage der Übersetzung: „Seine mündlichen Vorlesungen wurden von einigen Zuhörern nach gehör nachgeschrieben“ und „Aus solchen Handschriften entstand das vorliegende Werkchen“. Gewiss

eine Beilage zu dem Brief von Mrongowiusz vom 3. August 1853, der an K. W. Wójcicki adressiert war, (rkps, Biblioteka PAN Kraków, Sygn. 717, k. 759). Vgl. auch *Nowa praca Mrongowiusa*, Czas, 1853, Nr. 266, S. 2. In dem Tagesblatt erschien folgende Anzeige: „Der 90-jährige Greis Mrongowiusz, der in Danzig unserer Sprache so viele Dienste geleistet hat, bietet jetzt ein Abonnement an, für eine wichtige Abhandlung über Religion und Moral, die von dem berühmten Kant geschrieben und für Studenten als Vorlesung gehalten wurde und die dann von einigen nach gehör in ihren Notizen festgehalten worden ist“ [ubrs. v. T. K.]. Außer der Bekanntgebung von Details zum Abonnement enthält diese Information eine unvollständige Liste der Überschriften einzelner Kapitel der angekündigten Arbeit. Siehe auch: Mrongowius [Krzysztof Celestyn]: *Ogłoszenie literackie*. Gdańsk 1853 Wedelska drukarnia nadworna 8° (cm 16,5 x 24) f. nb. 1 (Diese Information gebe ich nach W. Bieńkowski an, vgl. drslb., *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764-1855*, a. a. O., S. 216).

¹⁵ In diesem Teil der Bearbeitung stütze ich mich auf die Untersuchungsergebnisse von Prof. W. Stark und Prof. M. Żelazny, die veröffentlicht wurden in: W. Stark, M. Żelazny, *Zu Krzysztof Celestyn Mrongowius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*, [in:] *Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen* (Kant-Forschungen), hrsg. R. Brandt, W. Stark, Bd. 1, 1987 und M. Żelazny, *Mrongowiusz jako wydawca wykładów Kanta*, [in:] *Ruch Filozoficzny* Nr. 3-4/1987.

„wykłady bywały przez niektórych słuchaczy z posłuchu spiswane” i „z takich skoropisów utworzyło się niniejsze dziełko”. Z pewnością Mrongowiusz mógł korzystać jedynie z tych rękopisów, które posiadał we własnych zbiorach, bądź z tych, które zostały opublikowane przed 1854 rokiem.

Manuskrypty, które znajdowały się w posiadaniu Mrongowiusza, w 1864 roku zostały przekazane ówczesnej Bibliotece Miejskiej w Gdańsku. Ich spis znajduje się w katalogu opracowanym przez O. Günteta¹⁶. Zgodnie z informacją opublikowaną w katalogu biblioteka pozyskała następujące manuskrypty: *Moral* (Ms. 2213), *Metaphysik* (Ms. 2214), *Rationaltheologie* (Ms. 2216), *Anthropologie* (Ms. 2217) oraz tom zawierający *Theoretische Physik, Moral, Logik* (Ms. 2218). Jeden z opisanych w tym katalogu rękopisów nie zachował się do naszych czasów. Tom *Rationaltheologie*¹⁷ został skradziony z kasy panczernej Gothaer Bibliothek podczas przygotowywania przez Paula Menzera edycji wykładów Kanta z etyki¹⁸. Zachowane do naszych czasów manuskrypty znajdują się obecnie w zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku¹⁹.

Wykłady z filozofii moralnej, które Kant prowadził w połowie lat siedemdziesiątych osiemnastego stulecia (przypuszczalnie w 1774/75), zachowały się ogółem w trzynastu rękopisach. Jeden z nich, znajdujący się w zbiorach Biblioteki PAN w Gdańsku (Ms. 2213), został w 1979 roku opublikowany w 27 tomie *Kants gesammelte Schriften*, jako *Moral Mrongovius*. Dokładny opis widniejący na rękopisie *Moral Mrongovius* głosi: „Des berühmten

¹⁶ O. Günter, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Teil 3, Danzig 1909.

¹⁷ „*Rational-Theologie von Herrn Prof. Imanuel Kant, d. 19. Jul. 1784* Nachgeschrieben von C. C. Mrongovius”, O. Günter, dz. cyt., s. 214.

¹⁸ *Kants gesammelte Schriften*, Bd. XVIII, Berlin 1928, s. 488. Odpis zaginionego tomu *Rationaltheologie*, znany obecnie jako *Danziger Rationaltheologie*, w 1972 roku został opublikowany w XXVIII tomie *Kants gesammelte Schriften*. Z pewnością *Danziger Rationaltheologie* nie była podstawą przekładu *Rozprawy filozoficznej*...

¹⁹ B. Gryzio, *Kantiana w Bibliotece Gdańskiej PAN*, [w:] *Libri Gedanenses XVII/XVII*, Gdańsk 2001.

konnte Mrongowiusz nur diese Manuskripte benutzen, die er in seiner Sammlung besaß oder auch diejenigen, die vor 1854 veröffentlicht worden sind.

Die Manuskripte aus dem Besitz von Mrongowiusz wurden 1864 der Danziger Stadtbibliothek überwiesen. Ein Register davon befindet sich in dem von O. Günter¹⁶ bearbeiteten Katalog. Daraus geht hervor, dass die Bibliothek folgende Manuskripte gewonnen hat: *Moral* (Ms. 2213), *Metaphysik* (Ms. 2214), *Rationaltheologie* (Ms. 2216), *Anthropologie* (Ms. 2217) und einen Band, der das Manuskript *Theoretische Physik, Moral, Logik* (Ms. 2218) enthielt. Eins der in diesem Katalog genannten Manuskripte ist nicht in unsere Zeit überliefert worden. Der Band *Rationaltheologie*¹⁷ wurde während der von Paul Menzel getätigten Vorbereitungen zur Herausgabe von Kants Vorlesungen aus dem Tresor der Gothaer Bibliothek gestohlen¹⁸. Die in unsere Zeit erhalten gebliebenen Manuskripte befinden sich in der Sammlung der Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaft (PAN) in Danzig¹⁹.

Die Vorlesungen zur Philosophie der *Moral*, die Kant Mitte der 70-er Jahre des 18. Jahrhunderts gehalten hat (wahrscheinlich 1774/75) sind insgesamt in dreizehn Manuskripten überliefert worden. Eins von diesen, das sich in der Sammlung der PAN-Bibliothek befindet (Ms. 2213), wurde 1979 im 27. Band von *Kants gesammelte Schriften* als *Moral Mrongovius* veröffentlicht. Die Beschriftung des Manuskripts lautet: „Des berühmten Professor

¹⁶ O. Günter, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Teil 3, Danzig 1909.

¹⁷ „*Rational-Theologie von Herrn Prof. Imanuel Kant, d. 19- Jul. 1784* Nachgeschrieben von C. C. Mrongovius“, O. Günter, a. a. O., S. 214.

¹⁸ *Kants gesammelte Schriften*, Bd. XVIII, Berlin 1928, S. 488. Abschrift des verlorengegangenen Bandes *Rational-Theologie*, heute bekannt als *Danziger Rational-Theologie*, 1972 veröffentlicht im XXVIII Bd. von *Kants gesammelten Schriften*. Es steht fest, dass nicht die *Danziger Rationaltheologie* die Grundlage der Übersetzung der *Philosophischen Abhandlung...* gewesen ist.

¹⁹ B. Gryzio, *Kantiana w Bibliotece Gdańskiej PAN*, [in:] *Libri Gedanenses XVII/XVII*, Gdańsk 2001.

Professor [Immanuel] Kant zu Königsberg in Pr. philosophische Moral wie er sie vorgelesen, eine treue Nachschrift von vielem Werth. [C. C] Mrongovius". Na końcu widnieje data: „1782 d. 11. Febr.”²⁰, zapewne data ukończenia manuskryptu. Manuskrypty Mrongowiusza tylko z pozoru przypominają notatki współczesnych studentów. Tak zwane „Kolleghefte” zawierające pieczołowity zapis treści wykładów często powstawały jako efekt współpracy grupy studentów. Notatki poddane opracowaniu stylistycznemu, wielokrotnie kopiowane stanowiły rodzaj skryptu.

Po raz pierwszy wykłady Kanta o filozofii moralnej ukazały się drukiem z inicjatywy Paula Menzera w 1924 roku. Menzer nie zredagował jednak wydania krytycznego, dokonał jedynie kompilacji na podstawie trzech manuskryptów, autorstwa: Brauera (datowany 12 października 1780 r.), Kutznera (z datą 9 września 1781 r.) oraz Mrongowiusza (z datą 11 lutego 1782 r.)²¹. Trzeci wymieniony manuskrypt pochodzący z Gdańska, to przechowywany w tamtejszej bibliotece tom wykładów należących do Mrongowiusza (Ms. 2213).

Mrongowiusz pracując nad *Rozprawą filozoficzną...* z całą pewnością dokonał przekładu obszernych fragmentów dwóch tekstów: będącego w jego posiadaniu rękopisu *Moral Mrongovius*²² oraz opublikowanej drukiem w 1817 roku przez Pölitza edycji *Immanuel Kant's Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*²⁵.

²⁰ O. Günter, dz. cyt., s. 213.

²¹ P. Menzer, *Einleitung (1924)*, [w:] I. Kant, *Eine Vorlesung über Ethik*, Frankfurt am Main 1990, s. 282 nn.

²² Krytyczna edycja rękopisu przechowywanego w Bibliotece PAN w Gdańsku (Ms. 2213) ukazała się w *Kants gesammelte Schriften*, Bd. XXVII, Berlin 1979.

²³ Zachowany w bibliotece PAN w Gdańsku egzemplarz *Immanuel Kann Vorlesungen über die philosophische Religionslehre* w redakcji Pölitza nie zawiera niestety żadnych śladów użytku i chyba nie należał do Mrongowiusza. Księgozbiór Mrongowiusza w 1855 roku został zakupiony przez hrabiego Adama Zamojskiego z Łopatyna koło Brodów w Galicji, nie został jednak nigdy odebrany i dopiero w 1864 roku przeszedł na własność Biblioteki Miejskiej w Gdańsku.

[Immanuel] Kant zu Königsberg in Pr. philosophische Moral wie er sie vorgelesen, eine treue Nachschrift von vielem Werth. [C. C] Mrongowius". Am Ende steht das Datum: „1782 d. 11. Febr.“²⁰, wahrscheinlich bezieht es sich auf die Vollendung der Arbeit. Die Manuskripte von Mrongowiusz erinnern nur scheinbar an die Notizen gegenwärtiger Studenten. Die sogenannten „Kolleghefte“, die eine sorgfältige Niederschrift der Vorlesungen enthalten, entstanden oft als Ergebnis der Zusammenarbeit mehrerer Studenten. Diese Notizen, die stilistisch korrigiert und mehrfach abgeschrieben worden sind, kann man als eine Art Skript betrachten.

Zum ersten Mal sind Kants Vorlesungen zur Philosophie der Moral 1924 dank der Initiative von Paul Menzer gedruckt worden. Menzer hat aber keine kritische Ausgabe vorbereitet, sondern nur eine Kompilation aus drei Manuskripten: von Brauer (datiert auf den 12. Oktober 1780), Kutzner (datiert auf den 9. September 1781 r.) und Mrongowiusz (datiert auf den 11. Februar 1782.)²¹. Das dritte unter den genannten Manuskripten, war der aus Danzig stammende und in der dortigen Bibliothek aufbewahrte Verlesungsband, der einst Mrongowiusz gehörte (Ms. 2213).

Während Mrongowiusz an der Übersetzung *Der Philosophischen Abhandlung*... arbeitete, musste er gewiss umfangreiche Passagen zweier Texte übersetzt haben: des Manuskripts *Moral Mrongovius*²², das er selber besaß und des von Pölitz 1817 als Druckschrift veröffentlichten Manuskripts *Immanuel Kants Vorlesungen über die philosophische Rational-Theologie*²³.

²⁰ O. Günrer, a. a. O., S. 213.

²¹ P. Menzer, *Einleitung* (1924), [in:] I. Kant, *Eine Vorlesung über Ethik*, Frankfurt am Main 1990, S. 282 ff.

²² Kritische Bearbeitung des in der PAN-Bibliothek in Danzig aufbewahrten Manuskripts (Ms. 2213) erschien in *Kants gesammelte Schriften*, Bd. XXVII, Berlin 1979.

²³ Das in der Danziger PAN-Bibliothek erhalten gebliebene Exemplar von *Immanuel Kant's Vorlesungen über die philosophische Rationaltheologie* unter der Redaktion von Pölitz weist keinerlei Spuren der Benutzung auf und gehörte auch wohl nicht Mrongowiusz. Mrongowiusz's Büchersammlung wurde 1855 von dem Grafen Adam Zamojski aus Łopatyn bei Brody in

Przekład Mrongowiusza jest niezwykle wierny w stosunku do oryginału. Mrongowiusz nie stosuje parafraz, jednak bardzo często, by dosłownie wyrazić sens oryginału, decyduje się na tworzenie neologizmów („szkodoradość”, „świętoszenie”, „człtekolubność”, itp.). Język przekładu jest wprawdzie archaiczny, zawiera elementy mazurskiej gwary, pozostaje jednak nadal dla współczesnego czytelnika zrozumiały.

Tłumaczenie wybranych fragmentów *Kants Vorlesungen...* edycji Pölitza mieści się na pierwszych osiemnastu stronach *Rozprawy filozoficznej*.²⁴ Przekładu pozostałej części *Rozprawy filozoficznej...*, począwszy od rozdziału zatytułowanego „Moralna nauka” (na stronie osiemnastej), dokonano na podstawie manuskryptu *Moral Mrongovius*.

* * *

Rekonstrukcji niemieckiego oryginału dokonał zespół asystentów i studentów uczestniczących w translatorium filozofii niemieckiej Instytutu Filozofii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika pod kierunkiem prof. Wernera Starka oraz prof. Mirosława Żelaznego. Podstawę przekładu sporządzonego przez Mrongowiusza odtworzono korzystając z publikowanych tekstów wykładów Kanta: *Immanuel Kant's Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*, hrsg. von Karl Heinrich Ludwig Pölitz, Leipzig 1830 oraz *I. Kant, Eine Vorlesung über Ethik*, hrsg. von Paul Menzer, Berlin 1924 (elektroniczna wersja obu tekstów została udostępniona przez prof. Wernera Starka).

²⁴ S. 4 edycji Pölitza oraz s. 2 przekładu Mrongowiusza ujawnia niemal identyczny układ tekstu na stronie, w obu wydaniach zastosowano identyczny znak rozdzielający pomiędzy akapitami.

Die Übersetzung von Mrongowiusza ist dem Original gegenüber sehr wortgetreu. Mrongowiusz benutzt keine Paraphrasen, dagegen jedoch sehr oft Neologismen, die den genauen Sinn des Originals wiedergeben sollten („szkodoradość“, „świętoszenie“, „człokolubość“, itp.). Der Sprachstil der Übersetzung wirkt recht archaisch, er enthält auch einige Züge des masurischen Dialekts, bleibt aber trotzdem für den heutigen Leser verständlich.

Die Übersetzung der Ausgewählten Passagen aus *Kants Vorlesungen...*, die von Pölitz herausgegeben worden sind, umfasst die ersten achtzehn Seiten der *Philosophischen Abhandlung...*²⁴ Die Übersetzung des übrigen Teils der *Philosophischen Abhandlung...*, die mit dem Kapitel „Moralna nauka“ (achtzehnte Seite) beginnt, ist anhand des Manuskripts *Moral Mrongovius* angefertigt worden.

* * *

Eine Rekonstruktion des deutschen Originals ist in einem Übersetzungsseminar an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Toruń vorgenommen worden, von einer aus Studenten und Assistenten des Philosophischen Instituts bestehenden Arbeitsgruppe unter der Leitung von Prof. Werner Stark und Prof. Mirosław Żelazny. Die Grundlage der Übersetzung von Mrongowiusz hat man rekonstruieren können, indem man folgende Veröffentlichungen der Kantschen Texte benutzte: *Immanuel Kant's Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*, hrsg. von Karl Heinrich Ludwig Pölitz, Leipzig 1830 und *I. Kant, Eine Vorlesung über Ethik*, hrsg. von Paul Menzer, Berlin 1924 (die digitale Version beider Texte wurde von Prof. Werner Stark zur Verfügung gestellt).

Galizien gekauft, wurde jedoch niemals abgeholt und erst im Jahre 1864 fiel sie der Danziger Stadtbibliothek zu.

²⁴ Die 4. Seite in der Ausgabe von Pölitz und die 2. Seite der Übersetzung von Mrongowiusz weisen eine fast identische Textstrukturierung auf, in beiden Ausgaben hat man die Absätze auf identische Weise gekennzeichnet.

Fragmenty opuszczone przez Mrongowiusza podczas pracy nad przekładem oznaczono w niemieckim tekście podwójnym „minusem”: [--]²⁵, natomiast miejsca, w których dodał słowa, bądź frazy w oryginale niemieckim niewystępujące oznaczono podwójnym „plusem”: [++] (tłumacząc je jednocześnie na niemiecki w przypisie umieszczonym u dołu strony); najczęściej są to dodane przez Mrongowiusza tytuły rozdziałów (s. 8, 17, 18, 25, 58, 75). Tam, gdzie to tylko było możliwe tłumaczono używając polsko-niemieckiego słownika Mrongowiusza²⁶. W jednym miejscu (s. 175) Mrongowiusz dokładnie zacytował wers Biblii oraz określił precyzyjnie pochodzenie słów, które w oryginale pojawiają się jedynie jako luźna parafraza.

Niniejsze opracowanie i rekonstrukcja niemieckiego pierwowzoru, na podstawie którego Mrongowiusz sporządził własne tłumaczenie, powstało z inspiracji prof. Wernera Starka i prof. Mirosława Żelaznego. Na podstawie wieloletnich badań źródłowych nad spuścizną rękopiśmienną Kanta prowadzonych przez obu naukowców, zwłaszcza dzięki odkryciom dotyczącym przechowywanych w polskich zbiorach rękopisów związanych z Kantem okazało się możliwe wyjaśnienie między innymi kontrowersji dotyczących genezy przekładu Mrongowiusza. Pozostaje mieć nadzieję, że niniejsza edycja historycznego przekładu doskonale uzupełni istniejący, prawie już kompletny zbiór tłumaczeń niemal wszystkich ważniejszych dzieł Kanta.

²⁵ Na s. 17 *Rozprawy filozoficznej...* znajdują się trzy podwójne myślniki. Z pewnością wskazują one miejsca, w których Mrongowiusz opuścił fragmenty tekstu znajdującego się w manuskrypcie.

²⁶ Chr. Cö. Mrongovius, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*, wyd. cyt.

Stellen, die Mrongowiusz bei der Übersetzung ausgelassen hat, sind in dem deutschen Text durch ein doppeltes „Minus“ gekennzeichnet worden: [--]²⁵, dagegen Stellen, wo er etwas hinzugefügt hat, bzw. Phrasen, die es in dem deutschen Originaltext nicht gibt, durch ein doppeltes „Plus“ (wobei in den unten angefügten Anmerkungen die Übersetzung ins Deutsche angegeben wird); meistens handelt es sich dabei um Überschriften von Kapiteln, die von Mrongowiusz hinzugefügt worden sind (S. 8, 17, 18, 25, 58, 75). Überall, wo es möglich war, hat man bei der Übersetzung das polnisch-deutsche Wörterbuch von Mrongowiusz benutzt²⁶. An einer Stelle (S. 175) zitiert Mrongowiusz einen Bibelvers und bestimmt genau die Herkunft der Worte, die im Original nur als freie Paraphrase vorkommen.

* * *

Die Vorliegende Bearbeitung und Rekonstruktion des deutschen Ausgangstextes, den Mrongowiusz als Grundlage für seine Übersetzung benutzt hat, ist der Initiative von Professor Werner Stark und Professor Mirosław Żelazny zu verdanken. Auf Grund langjähriger Quellenforschung, die von diesen beiden Wissenschaftlern betrieben worden sind und dem handschriftlichen Nachlass von Kant galten, und ganz besonders dank der Entdeckung von Handschriften, die in polnischen Bibliotheken aufbewahrt worden sind, wurde es u. a. möglich, Klarheit zu schaffen, wenn es um die Entstehungsgeschichte der Übersetzung von Mrongowiusz geht. Hoffentlich trägt diese Ausgabe der historischen Übersetzung von Mrongowiusz zur Vervollständigung der bereits existierenden, fast kompletten Sammlung der Übersetzung der wichtigsten Werke Kants.

²⁵ Auf S. 17 der *Philosophischen Abhandlung...* befinden sich drei doppelte Minuszeichen. Sicherlich weisen sie auf die Stellen hin, wo Mrongowiusz etwas ausgelassen hat, das sich im Manuskript befand.

²⁶ *Chr. Cö. Mrongowius, Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*, a. a. O.